

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Liina Mets

Kujund ja kompositsioon Jan Kausi teostes

Bakalaureusetöö

Juhendaja Marja Unt

Tartu 2019

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Kujund.....	7
1.1. Kujund ja kujundlik keelekasutus	7
1.2. Narratiivi kandvad kujundid	10
1.3. Aine kui metafoor	13
2. Teemad kujundlikus pildis	16
2.1. Elu, surm ja aeg.....	17
2.2. Fiktionaalsus ja reaalsus	19
2.3. Postmodernism ja loodus	22
3. Kompositsioon	25
3.1. Paik ja kompositsioon kui kujundlik võte	27
3.2. Ajaline määratlemine ja aeg kujundlikus pildis	29
Kokkuvõte	33
Kirjandus	36
Summary	39

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö keskendub Jan Kausi teostele kujundi ja kompositsiooni lähtepunktist. Kujundi mõiste all on eelkõige mõeldud kirjandusteoses kujutatud objekti tähenduslikku, metafoorilist külge. Analüüsiks on kasutatud kõnekujundeid (metafoorid, sümbolid, võrdlused), mis avavad välise objekti või nähtuse tegelikku sisu ja tähendust. Kompositsioon võiks olla selle juures toetav osa, mis seob kujundid loogiliseks tervikuks, kuid võib tähendust omada ka eraldiseisva võtena. Kujundi ja kompositsiooni mõistete definitsioonid on võetud järgnevatest teostest: Aarne Merilai „Poetika” (2003), René Wellek ja Austin Warren „Kirjandusteooria” (2010), Murray Knowles ja Rosamund Moon „Introducing Metaphor” (2004) ning Renate Pajusalu „Sõna ja tähendus” (2009).

Valitud Jan Kausi teosteks on romaanid „Tõrv” (2015), „Ma olen elus” (2014) ning luulekogu „Aeg on vaha” (2005). Konkreetsed teosed said valitud mitmel põhjusel, peamiseks ajendiks oli romaanide puhul nendes käsitlevate teemade ja kujundikasutuse sarnasus, mis samas jätab ruumi piisavale eristusele ja võrdlusele. Luulekogu seob romaanidega selle argisus, postmodernistlik elukäsitlus ning metafoorne keelekasutus. Kõik teosed on ilmunud pärast aastatuhande vahetust, mis ajaks oli kirjanikul tugevamalt välja kujunenud oma hääl.

Uurimustöö eesmärk on leida ja lahti mõtestada tekstis peituvaid kujundeid, nii neid, mis on selgelt „näha” ja omavad kandvat rolli läbi teose, kui neid, mis on rohkem varjul ja võivad anda uusi tähendustasandeid. Ka kompositsiooni osas tulevad vaatluse alla selle tähenduskihid ning võimalus, et kirjandusteose ülesehitus on üks kujundi väljunditest, omades samuti tähenduslikku rolli. Lähenemisviis on kõigi puhul kvalitatiivne ning komparatiivne. Käsitlen teoseid eraldiseisvatena kui ka võrdluses omavahel, leian paralleele tekstisiselt ning mainin ära ka seosed muu kirjandusega. Analüüs võiks avada teoste mitmekihilisust ning pakkuda uue vaatenurga Jan Kausi loomingule. Varasemalt leiab Kausi (eriti alates nullindatest ilmunud) kirjutiste kohta üsna palju tagasisidet, peamiselt arvustusi ja artikleid,

kuid peale Liisi Sepma 2014. aasta bakalaureusetöö pole mahukamaid ülevaateid tehtud.

Kausile iseloomulik (kohati maagilise) realismi kujutamine läbi modernse halli argisuse sisaldab nii igikestvaid sõlmeemasid kui ka aktuaalseid probleeme ning justkui teejuhista väiksemaid märgilisi kujundeid. Lugudes põimub modernne elu maagilisusega, fragmentaarsus suurema tervikuga, olevik ajaülesega, elulisus unenäoga jne. Tegelastele on omane intellektuaalsus ja sisevaatlus (sisemonoloogid), elu tühisusest tunnetatud raskus ja samas ratsionaalne kaalutlev kainus. Sellega lisandub loole palju süvakihte nagu eksistentsiaalsed otsingud, inimestevahelised suhted, postmodernistlik ühiskond ja loodusest võõrandumine. Kuigi käesolev bakalaureusetöö keskendub kujundile ja kompositsioonile, on kontekst ning olulisemad teemad analüüsi taustsüsteem. Peamine probleemistik, millele kogu analüüs asetub, on Kausi tegelastele omane eksistentsiaalne äng ja otsing, mis on eriti tunnetatav romaanide puhul. Kirjanik märgib ka ise, et lapsepõlve lemmikraamatu „Pal-tänava poisid” lõpulause – „Mis on õieti see elu, mille kord kurvad, kord rõõmsad, aga alati võitlevad teenijad me kõik oleme” – on talle tugevalt mõju avaldanud (Teder 2015).

Tiit Hennoste on oma artiklis „Tuhakottides hõõguvad sõed” toonud välja, et raamatus „Ma olen elus” on kõik klassikalise maagilise realismi romaani tunnused ja kihid olemas. Sellele lisandub veel tänapäeva ühiskonna valupunktide välja toomine (loodushoid, lahutused, vähk, koduvägivald jne) ning mitmekesine elualade loend (suurkorporatsioonijuhist külajoodikuni välja). Sellise teemaderingi ja üldise olustiku koosmõjul võibki teost nimetada „Eestimaa romaaniks”. (Hennoste 2015: 438) Taolised suuremad, väljajoonistuvad, eriti Eestile omased teemad on varjamatult olemas ja üsna selged ilma vajaduseta põhjalikumalt süüvida. Siiski leidub mitmete situatsioonide ja probleemide varjus – või pigem nende väljenduseks – piltlikke kujundeid, mis justkui kompenseerivad tegelaste sõnaahtrust ja ka autori enda hinnangute puudumist olukordadele.

„Tõrva” puhul võib nõustuda väitega, et tegu on erootilise arenguromaaniga, mis on aga tihedalt täis muidki teemasid (Haljak 2015). Neid teemasid ja mõtteid annavad edasi korduvad kujundid, mis on tihti mässitud pikkade kirjelduste ja mõtiskluste sisse. Sisu ja tähendust kandvad kujundid on edasi antud ilmsel, varjamatul viisil. Peamised vihjed on juba välisel küljel olemas – selleks on pealkirjaks olev tõrv ise, illustreeriv pilt (tõrva)õunapuust, millel ripub üks roheline õun, ning tagakaanel olev maal koos juhtmõttega. Raamatu mõttelisele taustale jääb veel teinegi oluline maaliteos: Kamille Saabre „Hammustatud õun” (2014), mis oli kogu raamatu inspiratsiooniallikaks ning vundamendiks (Kaus 2014). Müstilisuse loori (näiline) puudumine ei kahanda märkide kandevõimet või olulisust. Autori taotlus teha teatud kujundid ilmseks avab pigem teose mõtte selgemalt ja kiiremini, andes teejuhiseid muidu selles kujunditulvas ekslevale lugejale.

Luulekogu „Aeg on vaha” portreeterib nüüdisaegset elukeskkonda. Sellele lisandub – nagu pealkirigi näitab – ajatemaatika, mis vastandub aega ja ajastut, olevikku ja minevikku. Teos jaguneb kahte ossa, millest esimene kannab pealkirja „Aeg” ning teine „Vaha”. Teemadering on mõlemas läbivalt ühtne, kujutades tänapäeva ja sellega kaasnevaid nähtuseid mänglevas ja ironiseerivas võtmes. Olustik on olmeline ja argine, millele lisandub filosoofiline ja arutlev, kohati satiirihõnguline vaatepunkt.

Töö jaguneb struktuurselt kolmeks osaks. Esimene peatükk tutvustab erinevaid kujundi definitsioone, keskendudes enim kõnekujunditele. Tutvustatakse ka konkreetset lähenemisviisi kujundile antud töö kontekstis. Sellele järgnevas alapeatükis on välja toodud suuremad tähendust kandvad kujundid, millele narratiiv tugineb. Kolmas alapeatükk keskendub ainekandjale (peamiselt tõrv ja mesi) inspireeritud metafooridele, mis läbivad mõlemat romaani.

Teine peatükk asetab kujundi konkreetsemasse konteksti, käsitledes erinevaid kujundi keelekasutuse tüüpe (metafoore, sümboleid ja võrdlusi) teemade raames. Selline lähenemine näitab kujundi osa ja olulisust tervikpildi loomisel.

Hõlmata vateks teemadeks on elu ja surm, aeg mitmest lähtepunktist, fiktsionaalsus ja reaalsus ning postmodernismi ja looduse vastandus.

Kolmas osa keskendub kompositsioonile ning selle mõiste lahtimõtestamisele. Analüüsi osas on peamiselt toetunud Epp Annuse teosele „Kuidas kirjutada aega” (2002) ning osaliselt ka Juri Lotmani raamatule „Kultuurisemiootika” (2006). Kompositsiooni analüüsis tuleb lähema vaatluse alla ka koht ja aeg kui olulised elemendid ülesehituse määratlemisel. Samuti pakub kompositsiooni sidumine aja- ja kohamääratlemisega mitmekülgsema ülevaate teoste sisemistest liigendustest. Vaatluse alla tulevad ka kompositsiooni raames olulised kujundlikud nähtused nagu ajastut peegeldavad objektid.

1. Kujund

1.1. Kujund ja kujundlik keelekasutus

Kujundil võib olla erinevaid tähendusi ning seda saab vaadelda mitmel moel. Kunstivaldkondades mõistetakse kujundi all enamjaolt objekti subjektiivset peegeldust, ehk mingi idee või (taga)mõtte esitamist kindla kujundi kaudu. Kujund on tegelikkuse ümberloomine, selle piltlik vorm. Siinne töö käsitleb kujundit just selle kunstilisest aspektist, mis tähendab kujundi vaatlemist selle tähenduslikust küljest. Lugejani jõudva konkreetse objekti või nähtuse (ehk kujundliku pildi) varjus on mõte, mida sellega tegelikult öeldakse.

Arne Merilai toob poeetika õpikus välja, et kujundlik keelekasutus on ilukirjanduse aluseks. Maailma kirjeldamine ei toimu läbi vahetu ülekande, vaid kujundlik väljendusviis paneb lugejat mõtlema öeldu sisu üle. (Merilai jt 2003: 39) René Wellek ja Austin Warren haaravad „Kirjandusteoorias” kujundi mõistet laiemalt, kuna kujundid kuuluvad peale kirjanduse näiteks ka psühholoogiasse, kus nad tähistavad „minevikus aset leidnud meelelise või tajumusliku kogemuse taastamist vaimus”. Need omakorda jagunevad erinevateks meelelisteks (haistmiskujund, visuaalne kujund jt) ümbertõlgendusteks. Ent tähtsaim aspekt lasub siiski kujundi lähtepunktil – kujundi olulisus ja tõhusus ilmuvad selle taga asetsevast vaimsest sündmusest. (Wellek, Warren 2010: 261–262)

Konkreetsemalt jaotavad Wellek ja Warren kujundid kahel viisil: kõla- ja kõnekujunditeks ning teine jaotus liigitab eraldiseisvateks kõne- ja mõttekujundid. Kõlakujundid kõrvale jättes võib üldistavalt väita, et tegemist on naabruse või sarnasuse alusel loodud kujunditega. Naabruskujundid on metonüümia (põhjus tagajärje asemel või vastupidi) ja sünekdohh (osa asendab tervikut), mille mõlema väljendatavad seosed on loogilised ning kvantitatiivselt analüüsitavad. Sarnasuse alusel loodud kujund on metafoor, mis loob seoseid võrdluse põhjal, ühendades sellega maailma paljusust. (Wellek, Warren 2010: 272–273) Peamiselt väljenduvad

kujundid metafooride ja metonüümide kaudu, mis moodustavad igas individuaalses teoses unikaalse märkide mustrit (Wellek, Warren 2010: 261–262). Murray Knowles ja Rosamund Moon kirjeldavad oma raamatus „Introducing Metaphor”, et metafoori olulisus tuleneb selle funktsioonidest nagu seletamine, väljendamine, kirjeldamine, määratlemine jt. See võib olla tunnete ja mõtete edasi andmise moodus või pakkuda ekspressiivsemat ning huvitavamalt väljendusviisi. (Knowles, Moon 2006: 4)

Arne Merilai eristab kõne-, lause- ja kõlakujuundeid. Käesoleva töö seisukohalt on olulised esimesed, hõlmates enda all võrdlust, metafoori (ja selle alaliiki sümbolit), metonüümiat jm. Metafoori võib vaadelda kui kogu kaudsõnalisuse kasutamist, konkreetsemalt ühendab see erinevaid nähtuseid sarnasuse alusel. Täheenduse ülekande annab võimaluse näiteks tuntu abil tundmatule viidata. Metonüümia puhul on tähendus üle kantud sama nähtuse piires. Sümbol on „võrdkuju, pilt või märk, mis esindab mõnd nähtust või mõistet, eriti abstraktset”. Kõnekujuendid võivad esineda nii eraldiseisvatena kui omavahel põimununa. Nii näiteks võib otsene võrdlus üle kanduda metafooriks ehk varjatud võrdluseks. (Merilai jt 2003: 39–44)

Renate Pajusalu jaotab märgiliigid teoses „Sõna ja tähendus” kolme gruppi: sümbolid, ikoonid ja indeksid. Siinse töö puhul on olulised kaks esimest: sümbol on motiveerimata märk, mille tähendus ja väline vorm ei ole omavahel seotud, ning ikoonide puhul ühtib vorm osaliselt tähendusega. (Pajusalu 2009: 25–26) Metafoor ja metonüümia on kognitiivsed protsessid, mida saab kokku nimetada ka kujundkõneks. See tähendab, et sõna otsesest tähendusest tekib ülekantud tähendus, teisisõnu öeldakse üht, aga mõeldakse teist. Väljendumine läbi metafoori võib otsesest sõnastusest olla värvikam või lühem. (Pajusalu 2009: 106–107)

Murray Knowles ja Rosamund Moon jaotavad metafoori mõiste kaheks. Kirjanduses on enamjaolt tegu loominguliste metafooridega (*creative metaphor*), mille kirjanik konstrueerib, et väljendada kindlat ideed või tunnet kindlaks määratud kontekstis, ja mille lugeja ise uuesti üles ehitab või lahti võtab, et öeldud mõttest aru saada. Tüüpiliselt on tegemist uute vaatepunktidega, kuigi ka need

metafoorid võivad tugineda varasemalt olemas olnud (ja levinud) ideedele või kujutlustele. Tavapärasest metafoorist (*conventional metaphor*) eristub loominguine selle poolest, et esimeses on tegemist traditsiooniliste üldkasutatavate pildiliste kujunditega, mille suhtes on varemalt kirjeldatu ja sellega mõeldu suhtes korduvalt seoseid loodud. Metafoori tüüpide ühendavaks jooneks on see, et tegu on mitte otsesõnalise, vaid kujundliku väljendusviisiga. (Knowles, Moon 2006: 5–6)

Üldiselt pole nende määratluste vahel suuri erinevusi. Metafoori iseloomustavaks omaduseks on see, et öeldakse midagi kaudsõnaliselt. Metafoori loomiseks on teoses esitatud konkreetne, „päris” maailmas eksisteeriv kujund, millega on edasi antav idee krüpteeritud ning mille lahtimõtestamine avab kujundi taga oleva mõtte ning lisab kujundile sellega uue tähendusliku tahu. Metafoor annab abstraktsele ideele konkreetse kuju, lihtsustades sellega mõttest arusaamist. Kuna öeldust arusaamine toimub läbi metafoori, tähendab see samaaegselt ka seda, et arusaamine on piiratud metafoori loodud piltliku kujundi poolt (Knowles, Moon 2006: 5). Seega vabastab kujundlik keelekasutus narratiivi kindlatest piirjoontest, avardades teksti mahulist piiritletust, kuid paneb samaaegselt edasiantava mõtte tõlgenduse teataval määral paika.

Siinse töö kujundi tõlgendamise aluseks on metafoori mõiste, mis on haaratud üsna laialt: mõeldud on kaudsõnalisust, mis seob erinevaid nähtusi analoogia põhjal. Kuid ka teised kõnekujundid (võrdlus, sümbol) on analüüsis kasutuses. Kujundi all on enamasti mõeldud füüsilist objekti, mida on kirjeldatud ja mille taga võib peituda suurem tähendus kui lihtsalt konkreetne asi või nähtus. Nii näiteks on teoses „Tõrv” olev õun enamat kui lihtsalt üks puuvili. Jan Kausi metafoorid on enamjaolt kirjaniku enda loodud tähenduslülid, mis loovad uutmoodi ja ootamatuid seoseid. Samas leidub ka konventsionaalseid, kergelt seostatavaid metafoore ja sümboleid, mis kohati on intertekstuaalsete sugemetega.

1.2. Narratiivi kandvad kujundid

Mõlemas romaanis, nii „Tõrvas” kui „Ma olen elus”, võib esile tuua koheselt silma hakkavaid, teoseid läbivaid tähenduslikke kujundeid, mis on kogu loo kandvateks alustaladeks. Need on varjamata, tahtlikult „lauale asetatud” vihjed, mis on justkui teeviidaks lugejale, et mõtteid õigele teele suunata.

Teos „Ma olen elus” algab kuulsa kaheksakümnendate inglise bändi *The Smiths* loo *There Is a Light That Never Goes Out* laulusõnade tsiteerimisega. Tähendusliku juhtlause tagamõte, mida bändi juhtfiguur Morrissey on intervjuus *The Times*'ile laulu kohta öelnud, on läbikumavaks taustaks kogu teosele. Morrissey nentis, et valgus, mis kunagi ei kustu, on lootus või pigemini illusioon, et kogu valuliku ja piinarikka inimeksistenti juures annab jõudu lõppematu usk kellegi erilise leidmisesse, kellega tekiks mingisugune maagiline ühendus (Andrew 2006). Lootuse ja lohutuse otsimine läbi suhete ning üldisem üksinduse ja läheduse teema on Kausi tegelastele omane nii nendes, kui eelnevates romaanides. Kommunikatsiooniraskused, mille autor on maininud olevat üldiseks probleemiks ühiskonnas, on ka siinses kontekstis olulisel kohal. (Sibrits 2010) Näiteks õnnetu ja vägivaldse armastuse ohver Armilde leidis lohutust ja unustust saarel elava mesiniku Karli kaudu. Selle armastuse märgiks ja varjupaiga leidmiseks hakkas Armilde (Karli soovitusel) lilli istutama. Taimedega, mis kasvasid ebaloomulikult suureks, ehitas Armilde justkui müüri enda ja reaalse maailma vahele, kuhu viimasesse kuulusid vägivaldne mees ja luhtaläinud unistused. Seost taimede eest hoolitsemise ja läheduse vahel mainib kirjanik ka ise. Kaus kirjeldab, kuidas tema vanaema kasvatas Vormsi saare kehval pinnasel järjekindla sitkuse ja kannatlikkusega taimi, ning kuidas aed kadus aasta pärast vanaema surma (samamoodi nagu Tarurootsi lilled pärast Armilde lahkumist). Kausi jaoks on see inimliku hapruse ja läheduse metafooriks, kuidas lähedus, nagu taim, nõuab kannatlikkust, aega ja hoolitsust. (Teder 2015) Tiit Hennoste tõi oma artiklis välja, et lilled sümboliseerivad siinkohal – nagu ka Noor-Eesti 1915. aasta viiendas albumis Gustav Suitsu sõnade kohaselt – puhtust, ning vastanduvad valetamisele (Hennoste 2015: 439).

„Tõrva” puhul on süžeed kandvaid kujundeid mitu. Kõik läbivad elemendid ja kujundid koonduvad teost tutvustava mõtte ümber: „Lugu sellest, kuidas olevik ja õnn on nagu koit ja hämarik”. Kujundid annavad justkui mõista, et peategelase Jaan Sepa elukäik on ette määratud, saatuslikud märgid saadavad teda kogu teekonna vältel. Kamille Saabre õun on esindatud nii füüsilise (hammustatud) õunana, kui ka ideelise sümboli ja läbiva motiivina. Õuna kujundi definitsioon on esitatud otsesõnu: „See õun on õnne märk. Märkamatult leitud ja sama märkamatult lahkunud õnn.” (Kaus 2015: 8). Kaus taandab viljaliha kujutamise Saabre maalidel suuremale kontseptuaalsele ideele elust ja ainesest, kus saavad kokku küpsus ja roiskumine. See on ühest küljest omavaheline vastuolu, kuid ka ühesuunaline liikumine paratamatu hävinemise poole. Ühe poole roiskumine ei kahanda teise, küpse poole, ihaldusväärst ja magusust. (Kaus 2014) Õnn, mis on samuti nende kahe pooluse süntees, näib peategelasele realiseeruvat peamiselt naiste kaudu. Juba esimestel lehekülgedel, vaadates laual asetsevat hammustatud õuna, leiab peategelane end mõttelt: „/.../ hakkasin aru saama, et vaja poleks midagi muud kui teda siia õuna asemele” (Kaus 2015: 9). Kõik läbivad kujundid seonduvad otsesemal või kaudsemal määral saatuse ja naistega.

Teoses „Tõrv” figureeriv teine maal, raamatu tagaküljel nähtav ja raamatust kujundina läbi jooksev Thórarinn B. Thorlákssoni „Hvítá jõgi” (1903), on samuti nii metafooriliseks võrdluspildiks kui reaalseks sündmuste tegevuspaigaks ja lõpp-punktiks. Pilt on romantiline, malbete toonide ja rahulikkust õhkava olustikuga, samamoodi nagu Jaani kirjelduse kohaselt Elvira: „Igas mõttes oma õest pastelsem. Ta sobinuks seisma lillade mägede taustale.” (Kaus 2015: 51). Teose vältel peategelasele kättesaamatuna tundunud õnn – „Endalegi märkamatult tegin õnnest probleemi, asetades selle algatuseks endast niivõrd kaugele, et see jäi mu silmapiirist välja” – tundus talle esmaselt lähedal olevat siis, kui ta jõudis selle jõe kaldale (Kaus 2015: 20). Seda silmitsedes leidis ta end mõttelt, et „Jälgin seda vaatepilti ja tunnen, et õnn pole kunagi nii lähedal olnud. Peaaegu käeulatuses.” (Kaus 2015: 112). Maali repro on üheks saatuslikuks märgiks Jaan Sepa eluteel, kes otsis oma suuri initsiaale ja sellega kaasas käivat hingerahu, et olla midagi enamat

kui lihtsalt üks keskmine eksemplar jaanseppade hulgas. See rippus tema esimese töökoha, autoremondikoja seinal, hiljem nende uues kodus Elviraga, ja teekonna lõpuks jõudis ta ise sinna, füüsiliselt Islandile, Hvitá jõe kaldale. See tähendab, et pealiskaudselt sihitu uitlemine muutub läbi märkide saatuslikuks teekonnaks (Luks 2016).

Luule puhul puudub lineaarselt jooksev ja selle läbi tervikut moodustav narratiiv, mille puhul võiksid märgilised kujundid algusest lõpuni kandvat rolli omada. Janek Kraavi toob välja, et postmodernistlik luule pakub uusi lähenemisviise ja võtteid materjalile, erinedes varasemast ja klassikalisemast luulevormist uuenduslikuma ning uutmoodi kujundisüsteemiga. Sõltumatus kindlast vormist ja värsisüsteemidest lubab jätta põhirõhu luule sisulisele poolele. Suurem tähelepanu on ka keelekasutusel ja tekstuaalsetel probleemidel. Luule on mänguline, visandlik, avatud eri tõlgendustele; see on kontekst, kuhu luuletaja „projitseerib oma argipäeva eksistentsiaalsed probleemid ja tegevused”. (Kraavi 2005: 182–183) Olulise tööjana võib välja tuua nii-öelda paigavaimu olulisuse. Linnakeskkond, täpsemalt äratuntav Tallinn, on kontekst, kuhu kõik objektid ja nähtused asetsevad. Need elemendid – autod, kaubanduskeskused, metrood jm – loovad olustikku, annavad edasi ideed või on vastanduseks minevikule. Mineviku kujunditeks on kirjandustegelased, mütoloogilised olendid ning varasemate ajastute igapäevased objektid. Need kujutatud nähtused määravad luuleteose üldise teemastiku ja tooni.

Kõigi teoste kujundid annavad edasi sisu üldtooni, millega lugude mõte vähemal või suuremal määral seostub. Nii võtab teose „Ma olen elus” esmane juhtlause kokku temaatika, mida raamat käsitleb. „Tõrva” puhul on esmased etteantud märgilised kujundid olulisteks teejuhtideks, et orienteeruda loo sündmustikus. Luulekogu „Aeg on vaha” peateemad haagivad enda külge erinevaid objekte ja alateemasid, mis kõik kokku moodustab teose mõtte.

1.3. Aine kui metafoor

Aine on kujundina oluline eriti romaanide puhul, kus see on läbiv võrdlusvõte ja metafoor, olles narratiivi kandmisel samuti oluline motiiv. Vaimse sündmuse ja kujundi vaheline seos on Jan Kausi teostes üsna tavapärane motiiv, kus kujundi taustalt võib leida seose tunde ja (lugejani jõudva) visuaalse pildi vahel. Nende tunnete ja mõtete võrdkujuks on tihti loodus ja selle elemendid (tuli, vesi). Aine kui metafooriline kujund ja kui elu komponent, on läbiv mõlema romaani puhul, sealjuures domineerivad neist kaks – tõrv ja mesi. Tõrva kujundi allikaks näib taaskord olevat üks Saabre maalidest, mis kujutab mustsõstart. Kirjanik mainib ka ise, et sellest inspiratsiooni saanuna kirjutas ta järgmise osa „Tõrvast”: „Ta usub, et aine on varjatud, et aine on pime, et aine varitseb viimaseid loojanguid, mis meile jäänud ja määratud.”. Nagu ka puuviljade roiskumine ja magusus ei tühista teineteist, ei tee seda ka mesi ja tõrv. (Kaus 2014) Mesi ja tõrv on mõlemad metafoorid elust, mis ühelt poolt küll vastanduvad üksteisele, olles omavahel võrdluses ja üksteisele vastukaaluks, kuid teisalt sulanduvad kokku. Need kaks substantsi on laiemas pildis paratamatult teineteise liitlased, kuna eluseaduste kohaselt pole head ilma halvata, ehkki nende mõjujõud erinev võib olla: „Täielik ebavõrdsus – meetilk tõrvapotis suudab ja muudab palju vähem kui tõrvatilk meepotis.” (Kaus 2015: 67). Kirjanik toob välja, et oluliseks pole siin mitte niivõrd nende tasakaal, vaid mõeldud on olemise reaalsust kui sellist (Kaus 2014).

Seega sünnitab vaimne ajend füüsilise kujundi ja nendevahelise seose kaudu saabki tajuda metafoori. Pajusalu toob välja, et kuna keha on esimene ja lähim, mida kogetakse, on kehaline kogemus tihti maailma mõistmise aluseks ning seega metafoori allikaks. Kehaosade ülekandmine objektideks ja vastupidi toimub tavaliselt visuaalsuse alusel. (Pajusalu 2009: 121–122) „Tõrvas” muundub see must ollus erinevateks keha eritisteks. Veenides ei voola veri, vaid mingi must aine – kleepuv, tume, kohati kibe ja kohati (mesi)magus. Kujutatud aine on elu(jõu) väljendus või pigem selle puudumine, peegeldades peategelase hämarates hingesoppides pesitsevat pimedust, mille kujundlikuks väljenduseks on tõrv: „Kõik enesekahtlused ja alaväärsused kogunevad ühtseks mustaks massiks” (Kaus 2015:

79). See vedelik näib olevat materialiseerunud tunnete elustunud vorm, pidepunkt metafüüsilise elututunde ja füüsilise objekti vahel. Kuivõrd ka keha on piiritletud, aineeline objekt, mille pikenduseks on palju liikuvam vaim, võib selle vaimu kogemust üle kanda tähendusteks (Kaus 2016). Tunded ja kogemused elustuvad metafoorse kujundi kaudu. Nende ainete kaudu väljendub enesetunnetus, mis Jaan Sepa puhul tähendab tühimust ja paratamatuse tunnetamist: „/.../ soojem nagnii ei hakka ning külmemaks kindlasti ei lähe, et tõrv on üldjoontes samasugune vedelik nagu mesi, üürikest aega püsiva värvuse küsimus, ei muud /.../” (Kaus 2015: 92).

Tõrva kõrvalaineks ning osaliselt ka vastanduseks on mesi, mis seostub üldisemalt elu helgema küljega, konkreetsemalt naistega. Kuigi ka mee magususe juures kummitavad peategelast tema enda alaväärsustunded: „Mind saatis vääramatu tunne, et igasugune mesi on liiga suur tükk hammustada” (Kaus 2015: 85). Seotus ainete ja naiste vahel on läbiv, kuna naine ja naiselikkus on kõikide teemade ühenduspunkt. Isegi autoremonditöökogas töötades leiab peategelane end mõttelt, et „/.../ poleerimistangid tundusid mulle kõige paremad, neis oli midagi naiselikku, võib-olla seetõttu, et need olid puust ja nende keskel oli voolujooneline auk, nendega kaitsesin ma ennast maailma eest.” (Kaus 2015: 43). Mesi on naiste iseloomustustega seotud aine: pehme, magus, hele ja lõhnav, vastandub tõrvale, tumedale eluraskusele. Peamine naine, Elvira, on Jaan Sepa jaoks meetilk tema elu tõrvapotis: „Teesklesin, et mu soontes voolab tavaline veri, ma nuusutasin Elvira nahka ja kinnitasin endale, et see lõhnab kergelt mee järele.” (Kaus 2015: 79). Sama tähenduses võib mett leida ka teises romaanis, kus mesi sümboliseerib soojust ja lähedust: „Talle meeldis mõelda, et ta tunneb mee lõhna; talle meeldis mõelda, et Karli läheduses tiirlevad alati mesilased /.../” (Kaus 2014: 67).

Romaani „Ma olen elus” puhul on taaskord olulisel kohal suhtlemisraskused, väljajätmata sõnad. See teema on olulisel kohal Kausi kõikides romaanides (Sibrits 2010: 8). Tundub, et tegelaste väljendamata sõnad saavad kuju haiguste, iseloomulike väliste joonte jm seesuguse näol, peegeldades allasurutud sõnu ja tundeid nii ümbruskonnas kui tegelaste kehadel. Läbiv võrdluspilt looduse ja tunde vahel on antud läbi Haraldi „laava”, mis tema sees kuumas ja pani teda otsima

külmust ja kargust nii merelt kui viinapudelist. Haraldil allasurutud viha metafooriks on võrdlus vihatunde ja tule vahel. Looduselementide võrdlemine tunnetega on sarnasuse alusel loodud kujund, mis intensiivistab seda tunnet esitatud võrdluspildi kaudu. Kui isa Haraldit peksis, siis „Ta tõmbus üle kere higiseks, hakkas kuumama. /.../ osa isast imbunud kuumusest tungis läbi naha, vajus kõhuõõnde nagu sade, nagu vulkaanituhk ning hakkas aasta-aastalt üha tugevamini hõõguma.” (Kaus 2014: 35). Haraldil sees hõõguv süte on temast endast sõltumatu ja kontrollimatu, nagu tugevale tundele omane, ning see saavutab haripunkti Lara matuste ajal. Ainsa naise surm, keda ta armastas ja kes suutis seda tuld jahutada, viib selle leegitseva viha haripunkti, mille ajendil paneb Harald Tarurootsile tule otsa: „/.../ ma kalkan siia pisut vedelikku, jälle üks vedelik, mitte mesi, vesi ega viin /.../” (Kaus 2014: 263).

2. Teemad kujundlikus pildis

Teemadering on kõigis Kausi teostes lai, varieerudes isiklikest hingetahkude lahkamistest kuni mastaapsete maailmaprobleemideni välja. Nende teemade raames esitatud kujundlikud pildid ehk metafoorid, sümbolid ja võrdlused, jaotuvad tinglikult kategooriateks.

„Ma olen elus” sisaldab palju ja kirevaid kategooriaid, mis kõik kuuluvad elu alla (Berg 2015: 187). Autor mainib ka ise selle romaani teemade kihilisust, mille paljususest on eristatavad siiski suuremad, põhisisu kandvad teemad. Ühe teemana tõi Kaus välja „armastuse jäävuse seaduse”, mis tähendab suurte tunnete olemas- ja kohalolu ka igapäeva elu ja toimetuste tolmukihi all. (Kirjandusministeerium 2015)

„Tõrva” puhul on teemade ring küll ahtam, kuid metakihilisus tugevam, mis kokku moodustab nii-öelda koodteksti. Peateemaks jääb ühe ebakindla tegelase eneseotsingud ja õnne leidmine, mille raames rulluvad lahti mitmed teised alateemad. Kõige selle taustale jääb üleminekuaja Eesti, kuid see osa pole rõhutatult oluline. Suurem tähelepanu lasub isiklikel elusündmustel ja tunnete kirjeldusel läbi kujundite. (Luks 2016)

Luule raamteemaks on aeg, millest annab märku ka pealkiri. Aeg jaotub teoses kaheks: esiteks lineaarselt jooksvaks ajaks ning teiseks omakorda kaheks jaotatud – tänapäeva ning sellele eelnevad ajajärgud – ajaks. Nende mõlema sees kajastuvad teemad nagu tänapäeva maailm, inimene, ühiskond ja nende probleemid läbi argisuse ja olmelisuse spektri. Tänapäev vastandub vana ja ajatuga, argisus ja olmelisus seguneb filosoofiliste mõtiskluste ja eksistentsialismi temaatikaga. Tiit Hennoste märgib, et tegemist on eliotiliku luulega, kus mõni luulerida võib tervikust olulisemgi olla (Hennoste 2015).

2.1. Elu ja surm

Elu ja surma võib filosoofilises võtmes taandada paratamatutele nähtustele nagu jäävus ja kaduvus. Kaduvus on elamise möödapääsmatu tingimus, mille tajumine paneb inimest väärtustama vahepealset aega ehk elu. Luuleteoses „Aeg on vaha” kujutatakse elu hindamist läbi ironiseeriva pilgu, mis näitab (elu)aja hinnalisust ja selle liiga vähest väärtustamist. Jäävuse võib taandada igavikulisusele, mida saab kogeda kas hetkena (lõppematu „hetke” kohaolu) või illusoorse püüdena panna elu kestma.

„Ma olen elus” haarab elukäsitlust ja surma paratamatust suuremas pildis, näidates selle mitmekesisust ja omavahelist seotust. Kuigi mastaapne aines on osaliselt jäetud halli argielu ja olmelisuse kujutamise varju, võib eristada taustal kolme suuremat peateemat: elu, aeg ja surm. Tähtsaim sellest on esimene ning selle sümbolpildiks on loo lõpus paljastatud naise rind, millel figureerib suur arm, tõestuseks ja tähiseks võidetud lahingust. Nimetu naine, kelle elusaatus lugejale teadmatuks jääb, sümboliseerib elu ja selle lahinguid. Esialgse ära pöördumise põhjuseks, kui Rops seda armi vaatas, oli tema enda hirm ja valusad, surmaga seonduvad mälestused. Seda tähenduslikumaks saab pidada Ropsi hilisemat tõdemust elust: „Rind võib ju surnud olla, aga inimene mitte.” (Kaus 2014: 276). Armistunud rind on sümboliks nii elu sitkusele kui selle haprusele.

Surma kujutamine romaanis „Ma olen elus” on osaliselt vihjeline ja natukene unenäoline, teisalt aga halastamatu ja reaalne. Mitmel juhul on surma kirjeldatud konkreetse sündmusena või füüsilise pildina – Hannes Alteri surnukeha, jaamaüleva infarkt, Lara pussitamine. Siiski langeb raskeskese elule ja selles sisalduvatele komponentidele. Ka otseste surmajuhtumite kujutamisele lisandub eluline maik, viimaste elu kujutuspiltide ja mõtete kirjeldus. Vihjeline surma kohalolu annab endast märku kummituste kaudu. Surm kummitab elusolevaid, mis hägustab piiri elu ja surma, reaalsuse ja irreaalsuse vahel. Teos saab alguse Eve mõtisklustest valge pulloveriga poisist, kelle elutut kätt nägi ta kord avarii teinud

auto aknast rippumas. Valge pulloveriga poiss on teost läbiv kujund, käies varjuna Evega kaasas pealtnäha normaalsete, igapäevaste sündmuste kõrval. Kui Eve teeb viimast ujumist koos oma vennaga Seasaarele, nendib ta, et nüüd „ei tihka poiss kindlasti tulla” (Kaus 2014: 259). Kummituse ja läbi selle teadvustatud surma kohalolu annab mõista, et elus olemise tähendus ning hinnalisus tuleneb surma paratamatusest, *memento mori* mõjust (Vaher 2015: 806). Peale selle ühendavad kummitused kui olnud aja mälestused enda kohaloluga minevikku ja olevikku, elu ja surma. Elu ja olevikku ei loo mitte ainult hetkeline reaalsus, vaid ka konkreetses paigas olnud inimesed ja elatud elud. Seda nendib ka Eve, külastades vana jaamahoonet: „Kõik need inimesed tundusid siin ikka veel viibivat, oma nähtamatute samblaste sammudega kõhevust tekitavat, need omad inimesed, lapsepõlve kummitused” (Kaus 2014: 8).

Igavikulisuse kättesaamatus ja kaduvuse paratamatus saavad kokku korporatsioonijuhi Dehelari hirmus vananeda ja surra. Seda motiivi sümboliseerivaks füüsiliseks objektiks on surma vastu „võidelda” aitav valguskabiin. Selle abil püüab Dehelar kontakteeruda enda elementaarosakeste ja telomeeridega, et rakkude kaasabil saavutada igavene tervis. Valguskabiini vastanduseks võiks olla hirm pimeduse ehk surma ees, kui tegu poleks üheainsa sooviga elada: „See pole elu ja surma küsimus. See on elu ja veelkord elu küsimus.” (Kaus 2014: 60). Kättesaamatu surematus, mida Dehelar taga ajab, on Huitbergi, vananematu mehe, reaalsus. Igavesti elav mees ja surmahirmus elav mees on pandud vastastikku. See on elu ja surma, igaviku ja kaduvuse vastandus.

Kaduvuse ja aja teematika on kesksel kohal ka luuleteoses. Elu ja surma teema on esitatud läbi filosoofilisuse prisma. Surm tähendab suuremale pildile taandades kaduvust ja elu tähistab aega. Elu on kujutatud ajateljena, mis paratamatult ja halastamatult liigub surma poole: „iga päevaga / jääb unistusi vähemaks / saab mälestusi rohkem” (Kaus 2005: 14). Et aeg on piiratud ja surm paratamatu, tuleks elu hinnata. Kõigist tagatud mugavustest ja heaolu ühiskonnast hoolimata on aga elu tähendus taandatud tähtsusetutele püüdlustele ja asjadele. Elu on käsitletud nüüdisaja võtmes, mis peegeldab rohkem asju, tehnoloogiat ja meid ümbritsevat

keskkonda, mitte elu väärtuseid kui selliseid. Luuleteost läbivad füüsilised kujundid – kaubanduskeskused, autod, telefonid – näitavad nüüdisaja absurdsust, mis väärtustab enim raha, asju ja meelelahutust. Sellest tuleneb ka luuletuste ironiseeriv toon, mis tuleb ilmekalt välja proosavormis luuletuses, kus müüakse ideed korraldada matused ostukeskuses: „Lilleosakonnast saaksid su kurvad sugulased osta kadedakstegevalt kütkestava pärja /.../. Toiduosakonnas toidetaks peielisi uute toodetega, just Sinu matuste eelõhtul turule paisatud pasteediga /.../” (Kaus 2005: 21). Tänapäeva olmelised mugavused on vastandatud paratamatute looduseadustega nagu sünd ja suremine, mis näitab nüüdisaegse elu väärtuskeskmeid ning heaoluühiskonna loodud paradoksaalsust: „„ärge kartke elu” / öeldi otsesaates / „kes ei karda elu / kardab surma / kardab suremist” / vastas inimene / päris hästi disainitud / telefonis” (Kaus 2005: 32). Selle sõnumi tuum, mis ironia alt paistab – et elu koosneb enamast kui elu ja surma vahepealse aja täitmisest – on esitatud luuletuses „Aeg on vaha”: „kahe siinoleku vahel / on mitte ainult / surm ja sünd” (Kaus 2005: 71).

„Tõrvas” lasub raskuskese elu leidmisel, teekonda selleni täidab üsnagi mitte midagi ütlev eksistents. Elu ja surm ei tule ilmsiks selgepiirilisel, vaid segunevad irrealse maailma kujutamise. Reaalsuse ja irrealsuse pidepunktiks on kujundid, mis Jaan Sepa nii-öelda eelmises elus olid olulised – maja, selle taga asuv õunapuu ning must-valge foto, kus Elvira veel noor tüdruk oli. Seega saab elust ja surmast rääkida ka fiktsionaalsuse ja reaalsuse kontekstis, kus kujundid on kas maagiliseks elemendiks reaalsuses või vastupidi, reaalsuse ilmingud irrealses maailmas.

2.2. Fiktsionaalsus ja reaalsus

Metafiktsionaalsus on üheks postmodernistliku kirjanduse märksõnaks. Metafiktsionaalset jutustust iseloomustavateks joonteks on näiteks dokumentaalsus ehk reaalsuse efekt, mäng raamatu kujundusliku küljega ning intertekstuaalsus. (Kraavi 2005: 174–175) Epp Annus toob oma raamatus „Kuidas kirjutada aega” välja, et fiktsionaalne maailm laiendab tegeliku maailma piire, väljendades

alternatiivseid (realiseerumata) võimalikkuseid. Et aga paralleelreaalsusesse minna, tuleb minejal loobuda enda tegelikust maailmast. Sellega realiseerub üks fiktsionaalne maailm tegelikuks reaalsuseks, ähmastades nende maailmade omavahelist piiri. (Annus 2002: 81)

Taoline paralleelreaalsusesse minek juhtub Madis Kõivu novellis „Õun”, mis näib olevat ka üheks metatekstiks „Tõrvas”. Samasugune mäng unenäo ja reaalsuse piirimail toimub ka selles teoses, mille üheks kujundiks seejuures on samuti õun. Kuigi tegeliku maailma pidepunkt on teose vältel selgem, segunevad Jaan Sepa unenäod tema reaalse elukäiguga, andes pildi tema hingeseisundist või esindades suuremat kontseptuaalset ideed. Nii näiteks peegeldab Jaan Sepa alaväärsustunnet unenägu, kus tõrv võtab füüsilise maailma kuju, õõtsutades end tema peal ja alistades Jaan Sepa, kuid samas lepitades teda teadmise, et vähemalt alanduseks on tema eksistents vajalik (Kaus 2015: 44). Päriselu segunemine eristamatu irreaalsusega tuleb sisse loo lõpusirgel. Selleks maagilise elemendi ilminguks on Islandil aset leidev kohtumine hiidnaisega, kellega maadeldes ja keda võites vabaneb peategelane oma sapisest vihast ja mineviku lahkkelidest. Hiidnaine on Islandi rahvajuttudes figureeriv müütiline tegelane, keda üldiselt kujutatakse ausa ja positiivse kujuna (Kuur 2011: 96–97). Siinses loos on hiidnaine aga ümberpööratud kujul (nagu paralleeluniversumile kohane), kelles kehastus Jaan Sepas aastatega kogunenud viha ja pettumus tema elus olnud naiste vastu. Võit hiidnaise üle sümboliseerib uue elu algust, vabastades peategelase allasurutud tunnetest: „Minus oli vallandunud mingi imelik rae, lõpuks aimasin, milleks on vajalik see aastate jooksul kogunenud tõrv, see korraga kobrutama lööv vimm /.../” (Kaus 2015: 108). Leo Luks toob oma artiklis välja, et jutustuse motiiviks on erinevad visuaalsed kujundid, mitte konkreetne sündmustik (Luks 2016).

Aare Pilv märgib, et teose „Ma olen elus” teemadering haarab olmelisust kuni maagilise realismini välja, seejuures müüt ja maagia põimuvad üsna orgaaniliselt realistlikku üldpilti (Pilv 2014). Müstiliste elementide loomulik põimumine reaalsusega on Wendy B. Farise käsitlemise järgi üheks peamiseks maagilise realismi tunnuseks. Maagilise realismi kasutus on omane postmodernistlikule kirjandusele,

ehk müstilised elemendid on kaasaegse fiktsiooni üheks võtteks. (Faris 1995: 163–164). Maagilise realismi määratlemiseks vajalike loomujoontena toob Wendy B. Faris välja viis kriteeriumi. Esiteks peab tekst sisaldama elementi, mida ei saa seletada teaduslike teooriatega või loodusseadustega. Teiseks peaks kirjeldus sisaldama detailsust ja realistlikkust, et loodud kujutluspilt mõjuks loomulikuna ja isegi argiselt, ehkki see lahkneb traditsioonilisest käsitlusest. Maagiline realism jätab ka ruumi mitmele tõlgendusvõimalusele – kas tegemist oli reaalsuse või hallutsinatsiooniga. Neljandaks toimub tegevus tava- ning nõidusliku maailma piirimail, kus kaks maailma asuvad lähestikku ning võivad ka kokku sulada. Viimaseks ja peamiseks kriteeriumiks on aja, ruumi ning identiteedi nihestumine. (Faris 1995: 167–172)

Kõigi nende kriteeriumite kirjeldus sobib kokku teoses „Ma olen elus” müstiliste kujunditega. Üheks nendeks on tegelikkuse ja unenäo segunemise läbi ilmuv müütiline, näivalt ka etnoõuduse sugemetega tegelane, Kassnaine. Kohati tekkiv „konflikt” kahe maailma – reaalse ja müütilise – vahel, on sujuvalt ühendatud läbi unenäolisuse või poolenisti teadvusel oleku. Esialgsetest mainitud külajuttudest ärkab ta ellu teose lõpul viisil, mis jätab tema reaalse eksisteerimise siiski mõistatuseks. Kassnaise karakter on ka tegelaseks mitmes filmis, üheks nendest on 1992. aasta järjefilm „Batman”, kus Kassnaist mängis Michelle Pfeiffer, kes on läbiv võrdlusaluseks olev karakter „Tõrvas”. Ehkki popkultuuri seos pole siin otseselt märgatav, on Kassnaine ja Eesti mets üsna tavatu seos. Kujundliku elemendi sissetulekuga tekkiv kohatine võõristuse tunne jätab seda enam mulje, et kujundil on kindel roll. Ent nagu Huitberg nentis Kassnaise kohta, pole tähtis mitte fakt, vaid idee. Mõte kassnaise olemasolust muudab reaalsust: „See muudab hämaruse sügavamaks, tõmbab varjud pikemaks ja see tähendab, et ka suvine päike käib seetõttu pisut kõrgemalt.” (Kaus 2014: 153).

Samasuguse irreaalse konnotatsiooniga on teoses „Ma olen elus” Afrodita ennustus Haraldile. Taaskord unenäoline episood annab mõista, et elutee on vähemalt osaliselt paratamatult ette määratud. Saatusliku naise, Lara, sissetoomine on justkui metafoor kogu teose ühele teemale: saatuslikkus. Lugude omavaheline põimumine

on paratamatu, kuid „pinge saatuse ja vabaduse vahel on nüüdses romaanis orgaanilise kuju leidnud” (Pilv 2014).

Luuleteos jääb reaalsuse piiridesse, ehkki selle piires on mainitud erinevaid maailmasid kui paralleelreaalsuste võimalikkust. Reaalsus on tagurpidi pööratud, hakeldatud ja äraspidi tagasi kokku pandud: „elutoas ratastooli / kõrval sohval / laseb elvis / vahetada mähkmeid adolf hitleril” (Kaus 2005: 37). Fiktsionaalsuse ilmingud on mängulise lähtepunkti kõrvalprodukt, mis asetab kõik reaalse kujutuslaadiga kirjeldatud sündmustiku fiktsionaalsusesse. Fiktsionaalsus on ka iroonia ja huumori väljendusviisiks: „Nostradamusel oli õigus / Johannes tabas naelapead / kuigi vale naela / vale haamriga / vales seinas” (Kaus 2005: 20). Üldiselt jäävad luuletused siiski reaalsuse ja tänapäeva kujutamise piiridesse, millega vastandub minevik kui teine maailm ning loodus kui kaduv puhas maailm.

2.3. Postmodernism ja loodus

Postmodernne elukujutus ja sellele voolule omased jooned on kõigis kolmes teoses rohkemal või vähemal määral olemas. Sellele vastandub või ajuti sellega seguneb loodus. Kõige rohkem postmodernismile kalduv on luulekogu, mis jääb ka aega, mil autorile oli selle stiili viljelemine rohkem iseloomulik. Teoses „Aeg on vaha” võib postmodernismile omaseid jooni välja tuua peale vormiomaduste (nagu proosa- ja luulevormi segunemise) ka luuletustes käsitlevas aineses. Postmodernistlik teemaväli on globaliseeruv ja muutuv maailm, argipäeva eksistentsiaalsed probleemid, üksikisiku ja ühiskonna vastandus ning inimese suhe loodusega. Algmaterjal võib olla võetud ajaloost, filosoofiast, füüsikast või teistest valdkondadest. (Kraavi 2005: 182–183; 186)

Teoses „Aeg on vaha” kujutatud teemad kätkevad endas kõiki eelnimetatud, moodustades üldise postmodernistliku raamistiku käsitletud teemaderingile. Linna kujutamine on tähenduslik, mis sarnaselt Kausi varasemate teostega hõlmab kujundeid nagu taksojuhid, Tallinn, jalutajad (Talivee 2015: 378). Looduse ja

postmoderniseerunud ühiskonna vastandus väljendub looduslike elementide ja linnale omaste objektide konfliktis: „rauast posti otsa / on maandunud vares / linnast räsitud ja hall / kaetud pori ja suduga” (Kaus 2015: 36). Loodus ja linn vastanduvad teineteisele, ning peale neist näib jäävat viimane: „päeva jooksul / äravisatud / kammidest ja sukkadest / saaks ehitada / mitu pilvelõhkujat / tuhat metropeatust” (Kaus 2005: 31). Loodus annab endast märku jõuetute kujunditena, kus esile tõuseb selle ebasobivus ja ebaloomulikkus linnakontekstis: „banaanikoor metros / rododendron botaanikaias” (Kaus 2005: 17). Linnaruum moodustab justkui eraldi maailma, kus võõrkehadena eristuvad kirjandus- ning mütoloogilised tegelased: „ning kõikide maailma juliuste / kõiki kujusid kõrvetab sudu” (Kaus 2005: 34).

Romaanide puhul saab välja tuua narratiivi fragmentaarsuse ja näilise juhuslikkuse, tänapäeva maailma ja ühiskonna teemade ja probleemide käsitlemise, mis kõik kuuluvad postmodernistliku kirjanduse märksõnade alla (Kraavi 2005: 169; 186). Puhtalt nende nähtuste põhjal ei saa aga teoseid määratleda postmodernistlikeks. Seetõttu jääb romaanide puhul fookuspunkt linna ja looduse vastandumisele.

Oliver Berg mainib, et „Ma olen elus” pealiiniks keskkonna probleemide väljatoomisel on kahe maailma – puutumatu loodus ja majandusele orienteeritud suurkorporatsiooni maailm – üksteisele vastandamine, kus Tarurootsi on justkui puhtuse ja puutumatuses sümbol (Berg 2015: 187). Nimekirja lisandub veel kildagaasi kaevamisplaan, geneetiliselt muundatud kummel ning mesilaste väljasuremine. Kõik need tänapäeva loodusprobleemid ja mure puutumata looduse kaduvuse pärast, on esindatud ühtse sümbolpildina Tarurootsi näol.

„Tõrva” puhul on looduslik aspekt tagaplaanil ning linn on osaliselt meeolelu peegeldaja või selle tekitaja. Euroopa kirev linn ja tänavaterägastik on postmodernismile omaselt sümbolpildiks üksildusele, pahelisusele ja räpasusele. See kajastab peale reaalsuse peategelase tundeid, olles olulisel kohal meeolelu tekitamise ja olukorra demonstreerimise seisukohast: „Ma laskusin aeglaselt, nuhutasin mõnuga läppunud õhku, milles oli tunda musti aluspükse, kasside hädakisa, metroode tavotti, joogivette imendunud keemiat ja mikroskoopilisi

kiletükke, kebabibaaride pesuvett” (Kaus 2015: 88). Neoonsed linnatuled aitasid varjata võõristust ja valu, mis Jaan Sepa sees oli kogunenud. Ka Islandi lage maastik peegeldab kujundlikus võtmes sügavamaid meeleolusid. Jaan Sepa võitlus Hiidnaisega toimus karmis ja segases tuisus, mis pärast võitlust aga kadus ning asendus nii ilmastikuolude kui meelelise selgusega. Lõputseeni vaade idüllilisele pildile rahulikult lookleva jõekesega toob hetke, mil peategelane esmakordselt tajub õnne lähedalolu.

3. Kompositsioon

Kompositsioon ehk teose ülesehitus teeb teosest terviku, ühendades loo ja teksti (Merilai jt 2003: 170). Seega võib kompositsiooni vaadelda struktuursest lähtepunktist. Struktuuri definitsiooniks „Eesti keele seletava sõnaraamatu” järgi on „terviku koostisosade asetus, paigutus ja liitumise või seostumise viis, (sise)ehitus”. See annab võimaluse vaadelda teost ja selle osi tervikliku süsteemina, kus nii kujunditel, kui kompositsioonil, mis neid kujundeid seob, on tähenduslik roll ja kindel põhjus. Juri Lotman ütleb raamatus „Kultuurisemiootika”, et struktuuraanalüüs käsitleb kirjandusteost orgaanilise tervikuna, kus teksti elemendid saavad realiseeruda vaid suhtes üksteisega (kaotades eraldiseisvatena oma tähenduse). Struktuur eeldab ühtset süsteemi, kus ühe elemendi muutus tingiks ka teiste elementide muutuse. (Lotman 2006: 29; 31)

Epp Annus möönab, et tänapäeval võib vaadelda tegelikkuse struktureerimist pigem narratiivide abil. Strukturalistlikust narratoloogiast lähtudes on narratiivi tähenduseks struktuur ehk suhete võrgustik. Epp Annus laiendab aga narratiivi mõistet, öeldes, et selle määratlemiseks on kaks varianti: tegu on kas sündmuste ajalise järgnevusega või saab lähtuda tähendusloomest. Asetades põhirõhu tähendusloomele, annab see võimaluse vaadelda narratiivi kui iseseisvat tähenduslikku tervikut. Teisel juhul on olulisel kohal narratiivi ajalisel teljel liikumine. (Annus 2002: 32–34)

Aeg on faabula üheks komponendiks, millele lisandub ka koht. Aeg ja koht on sündmustiku pidepunktideks, mis aitavad kirjandusteost paremini lahti mõtestada. Faabula on omakorda koos süžeeaga kompositsiooni alaliigiks. Olulisel kohal on ka see, mis piiritleb kogu romaani ühtseks tervikuks ehk algus ja lõpp. (Merilai jt 2003: 170–172) Kompositsiooni saab vaadelda kui kunstiteose raami, mis kirjandusteoses tähendab loo raamimist alguse ja lõpuga (Lotman 2006: 71–72). Epp Annus märgib, et kuigi ajal endal ei ole algust ja lõppu, paneb narratiiv selle lõppematu aja kulgemise raamidesse. Selle kujutletud ajajupi piiritluseks ongi algus ja lõpp. See on siiski tinglik, kuna peale reaalse teksti moodustab omaette ruumi ka loodud

fiktionaalne lugu, mille algus ei pruugi ühtida teksti algusega. (Annus 2002:181–183)

Kokkuvõtvalt saab kompositsiooni vaadelda järgnevalt: see on narratiiviteljel kulgev lugu, kus on olemas aeg ja koht, ning seda piiritleb algus ja lõpp. Kogu selle tähenduskiht tuleneb üldpildist, mis vaatleb ülesehitust kui erinevate elementide kooseksisteerimist. Sellest lähtepunktist tulenevalt vaatleb ka sinne töö kompositsiooni kui tervikut, kus ülesehitusel (koos kujunditega) on eraldi tähendust kandev aspekt. Kuid ka ajaline ja ruumiline määratlemine ning algus- ja lõpp-punkti asetus on olulised.

Kõigis valitud Kausi teostes on väljajoonistuv kompositsiooni vorm erinev. Sarnasuseks võib tuua tööga, et kompositsioon on kõigil teostel ehitatud ümber kindla paiga, mis kannab omaette tähenduslikku rolli. „Tõrva” puhul algab jutustus lõpust, kus lugu rullub lahti tagasivaatena. Teose ülesehituse võtte, et kirjeldatava hetke mõistmiseks alustatakse ringiga algusest, on lugejale ette antud. Jutustus kulmineerub lõpus, mis päädib peategelase vabanemisega, õnne leidmisega hetkes. Lugu joonistab mõttelise ringi, kus „lõpp on algus ja algus on lõpp” (Palm 2015).

Teose „Ma olen elus” puhul on antud läbilõige ajaloost, mille teemade ja liinide paljusus ei anna väljajoonistuvat vormi, pigem on kujutatud ajaloo väljalõikeid inimlikust vaatepunktist. Samas on kompositsiooni nii-öelda ämblikuvõrgulisus justkui ise kujundiks, mis näitab elulugude pealtnäha märkamatu, kuid tegelikku tihedat seotust nii inimeste endi kui sündmuste vahel. Lugu algab justkui eikuskilt ja lõpp jääb samuti poolikuks, lõpetamata. Raskuskeskmeid on keeruline välja tuua, tähenduslikud sündmused küll ei puudu, ent domineerivaid keskmeid neist välja ei joonistu. Aare Pilv märgib, on romaan olemuselt justkui novell – elliptiline ja fragmentaarne (2014).

Luulekogu ülesehitus on postmodernismile omaselt vaba(värsiline) ja mänguline, mahtumata piirava võtte või stiili raamistikku. Enamuste luuletuste pealkirjade puudumine iseloomustab nii lugude ühtsust kui nende katkendlikkust. Luuletused

on jagatud kahte ossa – „Aeg” ja „Vaha”, mis moodustavad küll sisuliselt samateemalise terviku, kuid on kompositsioonilise võttena siiski tähenduslik jaotus. Kompositsioon asetub küll ümber kindla paiga, milleks on linnakeskkond (vastandatuna loodusele), kuid narratiiv jookseb mööda ajatelge. Siinkohal on oluline narratiivi ajaline (hüplik) liikumine tänapäeva ja mineviku vahel, mis tõstab esile tähendusloome, mitte ajalise järgnevuse. Sellest tulenevalt on välise kompositsiooni määratlemine keeruline – algust ja lõppu ei saa piiritleda, kuna jooksvat lugu ei moodustu. Ometi tekib luulekogu lugedes tervikpilt, kus teose ülesehitus moodustub ühe kindlalt määratletud keskkonna.

3.1. Paik ja kompositsioon kui kujundlik võte

Ruumi eriline suhe tekstiga on üheks postmodernistliku teose tunnuseks. Üheks eriomaseks võtteks on seejuures väljamõeldud koha paigutamine reaalsele geograafilisele paigale (Kraavi 2005: 173). „Ma olen elus” puhul märgib Kaus ka ise, et Tarurootsi näol on tegemist kombinatsiooniga mitmest isiklike mälestuste ja sidemetega seotud paigust – mereäärne suvila Vormsi saarel, Aegviidu raudteejaam, sekka natuke Käsmut. Samuti märgib kirjanik, et ruumipoeetika ja maastik on talle olulised. Kirjandus aitab ühendada kodukoha kahetisust, mis tähendab nii ajas muutuvat reaalselt paika kui ka muutumatut, mälestuslikku paika. (Sibrits 2015)

Võrdselt Valdur Mikita kujutluspildiga, mis näeb eestlast taruorganismina, hoiab ka Kaus oma tegelased „mesipuu vahetus läheduses” (Oja 2016; Sibrits 2015). See on eriti tajutav teoses „Ma olen elus”, kus tähenduslik on ka nimi – Tarurootsi, milles sõna esimene pool ise sisaldab vihjet kärksüsteemile. Tarurootsi on tegevust ühendav paik, mis moodustab justkui füüsilise raskuskeskme jutustusele. Kogu keskne sündmustik, teose sisemine liikumine ja erinevate liinide pidepunkt asetub selle fiktiivse Läänemaa poolsaare ümber. See on ämblikuvõrgu tuum, mille ümber kogu jutustus lahti hargneb. See on eraklik, maailmast ära lõigatud ning rõhutatult üksik ja tsivilisatsioonikauge paik. Inimeste isoleeritus ja üksildus kajastub

kohavalikus, millele saab omistada omaette kujundlikku tähendust. Kuigi tegu on avatud, loodusliku ruumiga, jääb seal elavate inimeste peegelduse kaudu mulje kinnise ruumi mudelist. Maailmast eraldatuse ja lõksus olemise tunnet on tunda Armilde kaudu, kes tunneb end vangistatuna – ehkki näiliselt vaba – ja piiratuna nendest lõpututest laiustest ja merest, kus kõik põnevus ja elu näib jäävat silmapiiri taha. Ka jaamaülem elas omaette ligipääsmatus maailmas, peegeldades kinnisust ja eraldatust, mis selle paiga ruumimudelit iseloomustab.

„Tõrva” puhul kandub ruum küll rohkem laiali, ent liigub siiski ümber kindlate pidepunktide ja kujundite. Island, mis annab vihjeliselt enda kohalolust märku juba teose algul esinenud ja seejärel mitmes kohas ilmuva maali kujul, rändab kogu teekonna vältel kaasa, transformeerudes seeläbi reaalseks, kuid irrealse konnotatsiooniga paigaks. Teose lõpul sümboliseerib see paik uut algust, kust peategelane õnne võimalikkuse leiab. Selle ja õuna kaudu, mis asetseb kohe teose algul ning teekonna lõpul, moodustub kompositsioonist suletud ring. See on lugu algus- ja lõpp-punktiga, millest viimane taastähistab esimest, just nagu eluring.

„Tõrva” narratiivi ja seeläbi ka kompositsiooni ajendiks on see, mida Epp Annus nimetab „õnneihaluseks”. See on üks võimalikke lähtepunkte narratiivile. Narratiivi vajalikeks osisteks on probleem ja selle lahendus. See tekitab seisundi muutuse ühest teise, milleks on „õnnetuse ümberkasvamine õnneks”. (Annus 2002: 42–43) Õnneotsing on kogu „Tõrva” läbivaks motiiviks ja käimalükkavaks jõuks. Õnneleidmisele toetub kogu teose raamistik, kus erinevad kujundid on teekonna verstepostideks, moodustades märgiliste kujundite raja, mis – nagu mainitud – ringiga algusesse jõuab. Tähendusrikas on aga ka see, mis sinna vahele jääb. Peategelane nopib justkui õnne märke teekonna vältel, liikudes õnnetuse narratiivilt õnnele: „See pimedus oleks nagu hüüdnud, et ainult minusse sukeldudes saad sa vabaks, ainult läbi tõrva supeldes on sul võimalik meeni jõuda.” (Kaus 2015: 73). Kompositsioon ehitub ümber teema, moodustades sellega koos terviku, kus mõlemad – nii väline ülesehitus kui kirjeldatav sisu – loovad koos harmoonia, mille kujundlikuks pildiks on lõpuni joonistatud ring.

„Aeg on vaha” paigaks – nagu mainitud – on linnakeskkond, mis samuti seostub üldise teemastikuga. Äratuntav on Tallinna kujutamine, ehkki ideeline kontseptsioon kujutab postmodernistliku ühiskonda kui sellist. Linnaruum moodustab mõttelise raamistiku käsitlevatele teemadele ning omab läbi selle kujundlikku tähendust. Linna on kujutatud labüridina, metroovõrgustikuna, kus „kõik teed viivad selverisse / isegi siis kui linnas pole metrood” (Kaus 2005: 36). Teemad jooksevad mööda linna ja tänavaid pidi, mille erinevad paigad (casinod, lõbutänavad, kaubanduskeskused) on ruumi loojateks. Pildi kirjusus ja tegevuste paljusus näitab kujundlikult postmodernsest ühiskonda ja selle fragmentaarsust.

3.2. Ajaline määratlemine ja aeg kujundlikus pildis

Ajateljel kulgemine on üheks kompositsiooni määratlemise viisiks. Inimese ajalik eksistents muutub hoomatavaks läbi narratiivi ning vastupidi – narratiivi saab kogeda vaid ajalises maailmas. Epp Annus juhindub Paul Ricoeuri käsitlest, mis näeb aega kui olevikku, milles samaaegselt peegelduvad mineviku mälestused ja tuleviku ootused. See muudab aja määratluse abstraktseks, mis muutub hoomatavaks läbi narratiivsete lugude ehk eraldatud struktuursete tähenduslike tervikute. See tähendab, et narratiiv struktureerib aja. Selle jutustuse ümber, kus aeg struktuuri võtab, moodustub veel ajale lisanduv kohtade ja ruumi võrgustik, mis näitab inimeste ja paikade paiknemist ja muutumist ajateljel. (Annus 2002: 160–161)

Tarurootsi on romaanis „Ma olen elus” ruumiliseks inimesi ühendavaks lülits, kus aeg on aga neid inimesi eraldavaks faktoriks. Haaratav ajavahemik on üsna lai, ulatudes sõjaeelsest ajast kuni tänapäevani välja. Kõigi nende erinevate ajajärkude esindajateks on kujundid, mis piltlikult näitavad ajastule iseloomulikke objekte ja omadusi. Kuna aeg ei eksisteeri eraldiseisvalt, on aeg kajastatud läbi ruumiliste objektide (Annus 2002: 162). Ajastu peegeldusi leiab seinast seina, pisidetailidest kuni suurte, omaette teema moodustavate kategooriateni välja.

Üheks nõukogudeaegsust väljendavaks võrdkujuks on teose „Ma olen elus” mesilased. Mesilased on ka varemalt kirjanduses (eriti luules) läbi jooksnud kui rahvuslikkuse kujund. Alguse saanud Juhan Liivilt, leiab mesilasteemat selles võtmes ka Paul-Eerik Rummolt. (Velsker 2002) Tarurootsi mesilastarudel ja meel näib olevat samasugune rahvuslikkust kandev ülesanne, seda nii otseses kui kaudses mõttes. „Riikliku tähtsusega mesi” oli Tarurootsi sovhoosi elatusallikas. Ajastu paratamatusest tingitult läks mesi, mesilindude töövili ja Nõukogude Liidu omand, kogu ulatuses kõrgematele võimudele. Mesilindude kuningas Karl, lihtne, soe ja looduslähedane, vastandub külmale ja irratsionaalsele NSV Liidule. Ta oli rahvuslikkuse ja millegi kõrgema esindaja kui kasuahnus ja võimuiha, ning oma tahumatusest hoolimata tegelikku kainet mõistust ja hoolivust sümboliseeriv kuju. Kuigi eraklik ja inimestest eemale hoidev, oli tema nii-öelda kätetöö siiski sotsiaalselt kasutoov, ehkki need kasumid (nagu inimeste töö kolhoosides ikka) Vene võimudele läksid. Suuremas pildis on see läbilõige ajastu paratamatusest, taandudes rahvuslikkuse ideele. Mesilased on eesti rahvuslikkuse sümbol. Kui Karl sovhoosi punanurga juhi juttu kuulas, „kerkis ta silme ette pilt pehme nahaga ja magusalt tilkuvast rusikast, mis aeglaselt avaneb ja pimeduses kuldsest helgib” (Kaus 2014:17). Nagu ka inimeste tollane töö, sümboliseeris mesi vaid magusat rusikat sotsialistlikul tööriindel.

Samuti on „Tõrvas” üldiseks ühiskondlikuks taustaks üleminekuaja Eesti (Luks 2016). Aeg jookseb lineaarselt, alates algusest läbi mälestuste meenutuse ja jõudes välja olevikku. Edasiliikumine on ajendatud tunnetest ja saatuslikust trajektoorist, kus aeg ning ajastu on justkui irrelevantne nähtus. Aega peegeldavad märgid, nagu USA filmid ja Soome kanalid, põimuvad neile antud lisatähendustega. Korduvaks motiiviks on seitsme- ja kaheksakümne date filmitegelaste võrdlemine ja samastamise naiskarakteritega. Peamine võrdlus toimub Elvira ja – kelle järgi Elvira ka isa poolt enda nime sai – Michelle Pfeifferi vahel, vastandades ja võrreldes neid korduvalt: „Ta tõepoolest oligi nagu Michelle Pfeiffer seal „Arminäos” – pilk kuhugile eemale suunatud, kogu see heast äraolemisest sündinud rutiin kergelt tüdimust tekitamas, maitsekad kostüümid kogu seda jama õrnalt tõrjumas.” (Kaus 2015: 52).

Tänapäevasuse esindajaks on kõikide teoste puhul popkultuur, romaanide puhul on eriti olulisel kohal muusika ja filmid. Rock- ja popmuusika on oluliseks ajajärku iseloomustavaks osaks, mille tähtsust märgib kirjanik ka ise kui kaheksakümnendate põlvkonna jaoks olulist taustsüsteemi (Kirjandusministeerium 2015). Ühest küljest täidab muusika ajastu peegeldavat rolli, kuid teisalt annab nii „Ma olen elus” juhtlause kui ka muusika korduv mainimine vihje, et ei bändid ega lood pole juhuslikud. Mainitud lood, teiste seas näiteks The Police’i „King of Pain” ja Prince’i „Purple Rain”, on mõlemad seostatavad raamatu üldtooni ja inimeste elulugudega. Esimese muusikapala laulusõnad räägivad depressioonist, mille keskel on vihje antud Oidipuse müüdile ehk saatuse ohvrile. Prince’i üks suuremaid hitte „Purple Rain” tähistab tema bändikaaslase sõnul uut algust, kuna lilla on koidu värv ja sümboliseerib puhastust (Jones 2012). Tõlgendus on paslik, kuna tänu sellele loole avastati raamatus Mihkli anne ning ta alustas uut ajajärku, kus teda saatis edu ja kuulsus, mida Harald temast kunagi ei uskunud. Mainitud lood ja nende kaudu edastatud sõnumid näivad olevat metafoor tegelaste eludele, kus laulusõnade tähendused on ülekantud tähenduses nende elud ja tunded.

Luulekogu „Aeg on vaha” peateemaks on aeg ja ajastu. Aeg kajastub läbi konteksti ehk tänapäevasuse kujutamise ning kujundite. Selle vastukaaluks on aga varem olnu mainimine, mis kokku tekitab ajalise hüplemise narratiiviteljel, kus toimub mineviku ja hetke vastandamine. Aja korrastamine toimubki aga katkestamise ja lõhkumise kaudu, läbi mille muutub muidu pidev aeg arusaadavaks. Narratiiv on pidev-olu, mis tõstab esile kindlaid objekte ja hetki ning loob sellega linearsuseta, augulist aega. Ajaühikute (minutid ja aastad) kestus on allutatud narratiivi loogikale. (Annus 2002: 166–167) Sellise aja abstraktsuse ideega mängib ka Kaus oma luuletustes, pannes ajamõõte kahtluse alla, kuna olenevalt suhestusest sünnib inimene alati kas „120 aastat hiljem” või millegi suhtes liiga vara. Jääb ka küsitavaks, kuidas inimene aega tajub, kas ka ilma mälestusteta eksisteerib aeg: „Mälu on enam-vähem kõik, mis mul on” (Kaus 2005: 65). Ajaühikute määratlemine näib olevat püüd allutada midagi suurt ja looduseadusega paika

pandut tänapäevasuse raamidesse, kuid „aeg surub lõuad kokku / ei mälu, neelab” (Kaus 2005: 13).

Aja kulgemist on esitatud läbi objektide. Need on füüsilised kujundid hoomamaks mittefüüsilist nähtust. Nii näitab hääbumist kui objektide liikumist hävimise suunas juba esimene luuletus, kus „casinost” jääb järgi lõpuks vaid üks totter „o”. Elu tähendab hetke ajalooteljel, mis on ühesuunaline liikumine surma poole: „iga päevaga / jääb unistusi vähemaks / saab mälestusi rohkem” (Kaus 2005: 14). Ka minevikku kujutatakse läbi olmeliste objektide: „vanasti lendasid lennukid madalamalt / mehed tõstsid tänavatel kaabusid / naised kandsid nelja seelikut” (Kaus 2005: 11). Aja mõõdupuuks olevad objektid ja sündmused asetavad selle abstraktsuse raamidesse, kuid paradoksaalselt vähendavad sellega aja enda tähtsust ning lisavad väärtust välistele objektidele: „ajastu jahub ja murrab / leiab õnnetuid / kes keelduvad / kümblemast / naudingute basseinis” (Kaus 2005: 10). Sellega on üheks luuletuste teemaks ka aja mitteväärtustamine mugavusühiskonnas, käsitledes ironiliselt selle hinnalise ressursi raiskamist. Objektid on metafooriks suuremale kontseptuaalsele ideele, kus asjadele omistatakse suuremat väärtust kui elule: „kui lips ongi läbi / võib ülikond / veel mitu aastat / vastu pidada” (Kaus 2005: 32).

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö eesmärgiks oli avada Jan Kausi kolmes teoses – „Tõrv”, „Ma olen elus” ning luulekogu „Aeg on vaha” – peituvaid kujundeid ning kompositsiooni tähendust. Kujundi ja kompositsiooni lahti mõtestamine võimaldas näha teoseid teise nurga alt ning avada nende uusi tahke. Lisaks olid mõned analoogilised kujundid seotud intertekstuaalsel tasandil ning andsid sellega neile lisatähendusi.

Töö esimene peatükk määratles kujundi ja metafoori mõistet, lähtudes teostest Aarne Merilai „Poetika” (2003), René Wellek ja Austin Warren „Kirjandusteooria” (2010), Murray Knowles ja Rosamund Moon „Introducing Metaphor” (2004) ning Renate Pajusalu „Sõna ja tähendus” (2009). Peamisteks kasutatud kõnekujunditeks olid metafoor, sümbol ja võrdlus. Siinne töö keskendus kujundile kunstilisest lähtepunktist, milles kirjeldatud objekti või nähtuse varjus lasub selle tegelik tagamõte või suurem, tähenduslikum sisu.

Teine peatükk keskendus kujundile konkreetses kontekstis ja teemastikus. Romaanide puhul muutub näiliselt juhuslike sündmuste rida ja sihitu kulgemine läbi kujundite saatuslikuks ja tähendusrikkaks teekonnaks. See teekond haagib endasse ainet alates inimeseks olemise igipõlisematest teemadest nagu armastus, suhted, eneseusk, kuni mastaapsete maailma- ja keskkonnaprobleemideni välja. Teemade ja tunnete väljenduseks on mõlemat romaani läbivad mitmed korduvad kujundid. Metafoori väljunditeks on näiteks ained mesi ja tõrv, mis romaanides peegeldavad tundeid ja mõtteid. Magus mesi ja kibe tõrv on vastandid, kandudes üle elule ja selle poolustele. Samamoodi tähistab üks „Tõrva” õun elu kahte poolt: ühelt poolt ihaldusväärne, magus, küps, teisalt paratamatult roiskumisele määratud. Nende aineliste kujundite kaudu elustuvad tunded, mõtted ja kogemused.

Kujundite oluline taustsüsteem ja toetuspunkt on loodus, mis on läbiv teema kõigis kolmes teoses ja millest kasvab orgaaniliselt välja ohtralt kujundeid. Nii näiteks sümboliseerivad Tarurootsi lilled inimlikku lähedust ja haprust, vajades samamoodi hoolt ja aega nagu inimsuhted. Luule puhul tuleb enim välja postmodernistlik

maailmavaade, kus linnakeskkonnas leidub üksikuid, võõristavalt mõjuvaid looduslikke objekte. Puhtale loodusele lisandub või õigemini vastandub postmodernistlik maailmavaade, mis seguneb nii luuleteoses kui romaanides maagilise realismiga. Selle ilminguks oli nii ühiskonna probleemide (k.a looduse hävimine) väljatoomine kui ka konkreetsed kujundid nagu romaanides leiduvad Kassnaine, hiidnaine ja teised.

Viimane osa käsitles teoste kompositsiooni ning tähendust selle taga. Kompositsiooni määratlusel on toetunud Epp Annuse teosele „Kuidas kirjutada aega” (2002) ja Juri Lotmani „Kultuurisemiootikale” (2006). Kompositsioon annab võimaluse vaadelda terviku osade seostumist ja järjestust viisil, mis loob omaette tähendusliku aspekti. Tähenduslik on ka narratiiv, mille telge raamib tegevuse algus ja lõpp. Antud töö keskenduski kompositsioonile lähtepunktist, kus narratiivi ülesehitus kannab (koos sinna külge poogitud kujunditega) tähendust. Olulised aspektid olid peale ülesehituse ka aeg ja koht.

Kõigis valitud Kausi teostes joonistub tegevustik ümber kindla paiga ja loodud ruumi, kuid erineva tempo ja viisiga. „Tõrva” puhul algab tegevus minevikust ja jõuab teose lõpuks olevikku, hetke. Taoline ajaline ülesehitus kannab teose motiivi ja üldteemat, milleks on jõudmine (õnnelikku) hetkesse. Selle teose kompositsioon kannab tähenduslikku eesmärki, kus loo narratiiv tekitab ühe lõppeva ja taasalgava (elu)ringi. „Ma olen elus” kompositsioon ja sündmustik moodustab kokku ämblikuvõrgu, mis on küll omavahel igatepidi seotud, kuid mis jääb siiski nii öelda õhku rippuma. Muust maailmast eraldatud Tarurootsi väljendab taolisi tundeid ka tegelastes, kes on justkui iseenda vangid ja kelle ängistatud tunded väljenduvad looduslike võrdpiltidena. „Aeg on vaha” narratiiv pendeldab kahe ajatelje peal – tänapäev ja sellele eelnenud aeg. Sellega sama oluline on ka keskkond (linna ja looduse segu), kuhu kujundid asetuvad.

Bakalaureusetöö sooviks oli avada Jan Kausi teostes leiduvaid tagamaid, mõtestada lahti kujundeid ning sellega avada lugude tähenduslikkust ja ehk suurendada ka nende mõjusust. Inimelu ratsionaalsus, sellega kooskäiv (ja teostes liialdatud)

irratsionaalsus leidis kõigis teostes isesuguse kokkupuutepunkti. Nii kujundid kui kompositsioon olid teeviidaks, et selles keerdkäigustikus paremini orienteeruda.

Kirjandus

Annus, Epp 2002. Kuidas kirjutada aega. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Berg, Oliver 2015. On, nagu on. – Vikerkaar 7-8, 186-189.

Billen, Andrew 2006. *I've always felt like an exile.* – *The Times*, 30th May;

<http://www.thetimes.co.uk/article/ive-always-felt-like-an-exile-z3frjtw2msf>

(vaadatud 19.06.2019)

Faris, Wendy B. 1995. *Magical Realism: Theory, History, Community.* Durham, London: Duke University Press.

Haljak, Kristjan 2015. Kausitäis tõrvast ja tihket erootikat. – Eesti Päevaleht 26. okt;

<http://epl.delfi.ee/news/kultuur/kausitais-torvast-ja-tihket-erootikat?id=72784191>

(vaadatud 19.06.2019)

Heinloo, Sirel 2015. Tuli, mesi, õhk ja maa. – Sirp, 3526, 18-19.

Hennoste, Tiit 2015. Tuhakottides hõõguvad söed. – Looming 3, 437-439.

Hennoste, Tiit 2005. TIIT HENNOSTE: Igawust omale otsida. – Eesti Päevaleht 05.09;

<http://epl.delfi.ee/news/kultuur/tiit-hennoste-igawust-omale-otsida?id=51018525>

(vaadatud 19.06.2019)

Jones, Lucy 2012. *20 Things You Didn't Know About 'Purple Rain'.* – NME 10.detsember;

<http://www.nme.com/blogs/nme-blogs/20-things-you-didnt-know-about-purple-rain-766800>

Kaus, Jan 2005. Aeg on vaha. Tallinn: Verb.

Kaus, Jan 2014. Ma olen elus. Tallinn: Tuum.

Kaus, Jan 2014. Mesi ja tõrv. – Sirp 45, 21; / 14.11.2014;

<http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=sirp20141114.2.17.1>

(vaadatud 19.06.2019)

Kaus, Jan 2015. Tõrv. Tallinn: Tuum.

Kaus, Jan 2016. Inimene kui aine ja laine. – Sirp 08.04.2016;

<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/inimene-kui-aine-ja-laine/>

(vaadatud 19.06.2019)

Klein, Mari 2015. Minevik jääb alati meiega. – Õpetajate Leht 3, 19;
<http://opleht.ee/2015/01/minevik-jaab-alati-meiega/> (vaadatud 19.06.2019)

Knowles, Murray, Rosamund Moon 2006. *Introducing metaphore*. London; New York: Routledge.

Kuur, Külli 2011. Island. Reisijuht ajalooliste ja rahvajutuliste vahepaladega. Käsikiri;

[https://skemman.is/bitstream/1946/7983/3/Island handrit ad bók.pdf](https://skemman.is/bitstream/1946/7983/3/Island%20handrit%20ad%20b%F0k.pdf)

(vaadatud 19.06.2019)

Kõiv, Madis 1989. Õun. – Akadeemia 9, 1816–1828.

Lopp, Neeme 2010. Passiivsuse plahvatuslik jõud. – Looming 5, 736–740.

Lotman, Juri 2006. **Kultuurisemiootika.** Tekst–kirjandus–kultuur. Tallinn: Olion.

Luks, Leo 2016. Pildi sisse minek. – Looming 3, 442–444.

Merilai, Arne; Saro, Anneli; Annus, Epp 2003. Poetika. Gümnaasiumiõpik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Oja, Arno 2016. **Valdur Mikita ulguvad rehad.** – Sirp 27.05.2016;

<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/valdur-mikita-ulguvad-rehad/>

Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Palm, Andreas 2016. Unikaalsusel on tõrvane järelmaitse.

<https://kkactus.wordpress.com/2016/01/31/unikaalsusel-on-torvane-jarelmaitse/>

Pilv, Aare 2014. Sa arvad, kõik saab korda. – Eesti Päevaleht 17. nov;
<http://epl.delfi.ee/news/kultuur/sa-arvad-koik-saab-korda?id=70164081>

(vaadatud 19.06.2019)

Rooste, Jürgen 2005. Pimedad kobavad absurdielevanti (Ott Rauna ja Jan Kausi luulekogudest). – Sirp 47, 6;

<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/pimedad-kobavad-absurdielevanti/>

Sibrits, Heili 2010. Jan Kausi lugu üksindusest ja lähedusest. – Postimees 23. jaan, 8–9.

Silbriits, Heili 2015. Mikita mesilane. – Postimees 16.märts;
<http://kultuur.postimees.ee/3124341/mikita-mesilane>

Talivee, Elle-Mari 2015. Jan Kausi linn. – Keel ja Kirjandus 6, 377–384.

Teder, Merike 2015. Jan Kaus: miski ei ole tulnud mulle kergelt. – Postimees 26. aprill;

<http://arvamus.postimees.ee/3168307/jan-kaus-miski-ei-ole-tulnud-mulle-kergelt>

Vaher, Berk 2015. Äkki ongi kõik masinad ühest otsast katki. – Keel ja kirjandus 11, 804-807.

Velsker, Mart 2002. Liikumine Paul-Eerik Rummo luules. – Looming 1;

<http://www.teataja.ee/et/pauleerik.php> (vaadatud 19.06.2019)

Wellek, René; Warren, Austin 2010. Kirjandusteooria. Tartu: Ilmamaa.

Summary

The thesis is focused on analyzing figure of speech and composition in three of Jan Kaus's books: novels "Tõrv" (2015), "Ma olen elus" (2014) and the book of verse "Aeg on vaha" (2005).

The aim of the study is to approach different forms of figures from a standpoint that allows to view figure as an artpiece – which true meaning and message relays behind the portrayed object or phenomenon. By looking past the constructed figures and composition, it allows to broaden the meaning and the idea behind them. The portrayed external images, which hold deeper meaning behind them, are deconstructed with metaphors, symbols and by comparison. The first of three chapters explains the meaning of figure and figure of speech by providing different standpoints to the subject. The main used figures of speech were metaphor, symbol and comparison.

The second chapter focuses on figures from a standpoint of context and all of the themes they can be found in. The main focuses of the themes were human relations, love and how to understand oneself. External surroundings (like nature and city) and the meaning behind them were also important from a standpoint of reflecting inner feelings or conflicts. Nature and city were also brought forth in an environmental standpoint, tied into and mixed with magical realism.

The third one analyzes composition and the meaning of it, which also takes into consideration the time and place, beginning and ending of narrative. Places and surroundings of scenes added a symbolic value to the composition. Composition was built up differently in all of the three books. "Tõrv" starts from the ending and ends in the present now. "Ma olen elus" is scattered in time but forms an important meaning around place called Tarurootsi. "Aeg on vaha" plays up two main time narratives – postmodern time and the time before that.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Liina Mets,
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose
Kujund ja kompositsioon Jan Kausi teostes
_____
_____
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on Maria Unt,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Liina Mets
28.06.2019